

Mato Artuković

*(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje, Slavonski Brod)*

MILAN KERDIĆ – PRILOG ZA BIOGRAFIJU

UDK 929 Kerdić, M.
32.01 Kerdić, M.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 4. 2013.

Rad predstavlja prilog za biografiju Milana Kerdića. Prvi put se donose podatci o njegovoj gimnazijskoj i sveučilišnoj formaciji. Još kao student Kerdić je bio dopisnik u «Slobodi». Kao sasvim mlad čovjek, nakon tek završenog studija prava, došao je na Sušak u uredništvo «Slobode», bio je njezin glavni suradnik a potom ju je preuzeo kao glavni urednik i vlasnik lista i tiskare u kojoj je tiskana. Bio je član Centralnog odbora Stranke prava. Pod njegovim uredništvom «Sloboda» je najprogonjeniji oporbeni list u Hrvatskoj. Pouzdani svjedoci govore o njegovoj skromnosti, jednostavnosti, krajnjoj požrtvovnosti i odanosti ideji pravaštva, po kojoj su hrvatstvo i moralnost bili sinonimi. «Bio je pravaš svakim dahom, svakim kucajem, svakom misli.»

Cljučne riječi: Milan Kerdić, biografija, Stranka prava, *Sloboda* (glasilo)

Uvodna napomena

Iako je bio ugledan član Stranke prava, jedno vrijeme i član njezinoga Centralnog odbora, urednik njezinoga glasila «Slobode», koja je izlazila na Sušaku, vlasnik «Primorske tiskare» u kojoj je, kao njezin vlasnik i nakladnik tiskao «Slobodu», o Milanu Kerdiću zapravo malo znamo. Nije pripadao samoj eliti Stranke prava: osim Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, da spomenemo Frana Folnegovića, Erazma Barčića, Davida i Milu Starčevića, Hinka Hinkovića, Eugena Kumičića, Antu Kovačića, Augusta Harambašića, Gjurju baruna Rukavinu, ili puno kasnije Josipa Franka, itd., ali je već u svoje vrijeme po svojim iznenađujuće važnim funkcijama, koje nije stekao bez sposobnosti, zaslužio veću pozornost. Kerdić je, kako rekosmo, bio urednik «Slobode», i to od studenog 1880. do kraja 1883., dakle najduže od svih urednika na Sušaku. Ipak u tekstu posvećenom baš urednicima «Slobode», Vjekoslav Spinčić ga uopće ne spominje. Naše znanje o njemu ponajviše se temelji na

nekoliko nekrologa i prigodnih tekstova.¹ Postoji jedan pokušaj da se opširnije predstavi novinarski rad Milana Kerdića, no on je sa znanstvenog stajališta neprihvatljiv, jer se Kerdića vidi pod pseudonimima koji mu se ne mogu sa sigurnošću pripisati,² iako je generalna ocjena o Kerdićevoj «brodskoj fazi» djelatnosti dobro definirana. «Ako nije jedan od povijesno najzaslužnijih ljudi u Brodu na putu borbe Hrvata i Hrvatske za samostalnost, onda je Milan Kerdić nedvojbeno jedan od najzaslužnijih za povijesnu afirmaciju pravaških ideologijskih načela u mjeri koja će ih pretvoriti u dominantnu političku snagu Broda uoči Prvoga svjetskog rata.»³ Kerdićeva politička djelatnost i orijentacija, napose u vrijeme i poslije raskola u Stranci prava, jasna je. On se opredijelio, vjerojatno zbog ranijega višedesetljetnog prijateljavanja s Folnegovićem, za domovinaše.⁴

Ovaj rad predstaviti će neke nove, iako male i po značenju skromne podatke o Milanu Kerdiću. Ali očito da je do rekonstrukcije života i rada Milana Kerdića potrebno ići malim koracima. Komadići mozaika moraju se slagati postupno, jer sačuvana građa nam to diktira. Tamo gdje bi čovjek očekivao puno, najviše od izvora, ne nađe ništa ili vrlo malo. Jedan je primjer, kako rekosmo, serija članaka Vjekoslava Spinčića o urednicima «Slobode», drugi građa iz godine nastanka Društva hrvatskih književnika u kojoj ima dosta materijala o drugim članovima, ali o Kerdiću ne nalazimo ništa, ili pak Harambašićeva pisma braći Brlić sa Sušaka, u kojima nailazimo na vijesti o Kerdiću tek usput iako su dosta vremena proveli zajedno.

Pučka i gimnazijska školska formacija

Milan Kerdić rođen je 22. listopada 1856. od majke Matilde r. Bogdanović i oca Matije koji je bio trgovac u Svinjaru (danas Davor). Imenici pučke škole u tom mjestu nisu sačuvani, ali možemo s puno sigurnosti reći da je Kerdić u rodnom mjestu završio pučku školu, koja je ovdje otvorena 1830.

¹ *Hrvatska domovina*, 6 (1900) 146, + Milan Kerdić; *Hrvatski narod*, 9 (1900) 26, str. 3; *Podravec*, 8 (1900) 13, str. 3; *Naša sloga*, 31 (1900) 40, str. 3; Joza Koprivčević: *Posavska Hrvatska u Brodu godine 1894*, *Posavska Hrvatska*, 1 (1939) 3, str. 2-3; i v t (Ivan Tomac): Milan Kerdić – kroničar ne tako davnog Broda, *Brodski list*, 38 (1985) 25, str. 6, 13.

² *Milan Kerdić i «Posavska Hrvatska»* (priredio Stribor U. Schwendemann), Vinkovci 2007.

³ Isto, str. 16.

⁴ Usp. Mato Artuković, «Stranka prava u političkom životu Broda krajem 19. stoljeća», *Zbornik HISB*, 19, Slavonski Brod 1982., str. 1-19. «Domovinaši» su matica Stranke prava od koje se odijelio Ante Starčević, Josip Frank, Eugen Kumičić i Mile Starčević, koji su stvorili Čistu Stranku prava. Po glasilu koje su pokrenuli, «Hrvatska domovina», dobili su ime «domovinaši». Pripadnici Čiste Stranke prava pokrenuli su glasilo pod nazivom «Hrvatsko pravno».

godine.⁵ Niže razrede gimnazije završio je u Požegi.⁶ Imenici iz toga razdoblja sačuvani su i možemo pratiti njegov napredak kroz sve godine nižih razreda gimnazije. Školske godine 1867/68. upisao je prvi razred. Stanovao je u nadbiskupskom sirotištu (orfanotrofiju). Od školarine je bio «oprošten». U rubrici «buduće zvanje» upisano je «duhovno», što bi upućivalo na to da je Kerdić započeo prvi razred gimnazije kao sjemeništara, odnosno svećenički kandidat. Ali u daljnjim razredima u toj rubrici nema nikakve opaske.

Ocjene u I. i II. «poluletju» iz svih predmeta bile su impresivne.

	«I. poluletje»:	«II. poluletje»
«Čudoredno ponašanje	veoma pohvalno	odlično
Pazljivost	sabrana	sabrana
Marljivost	postojana	neumorna
Vieronauk	izvrstan	izvrstan
Latinski jezik	dobro	izvèrstno
Niemački jezik	veoma dobro	izvèrstno
Ilirski jezik	veoma dobro	veoma dobro
Dogodovština i zemljopis	veoma dobro	izvèrstno
Računstvo	veoma dobro	izvèrstno
Naravopis	veoma dobro	veoma dobro
Krasopis	dovoljno	dobro
Izvanjski oblik pismenih radnjah	čitljiv	lëp
Broj zanemarenih nastavnih urah	-	-
Obći red	pèrvi s odlikom	pèrvi s odlikom
i broj uvèrstjenja	5/36	2/29. ⁷

U prva tri razreda nije izostao niti s jednog sata, u 4. razredu gimnazije imao je u prvom polugodištu 26, a u drugom 59 ispričanih sati. Sve je razrede prošao kao «pèrvi s odlikom», i u svim razredima bio jedan od najboljih učenika: u 1. razredu na kraju školske godine po uspjehu drugi od 29, u 2. razredu drugi od 24, u 3. četvrti od 23 i u 4. razredu sedmi od 21 učenika. Prosjek u 4. razredu gimnazije kvario mu je grčki jezik i vjeronauk iz kojih je imao do-

⁵ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knj. 1, Zagreb 1907., str. 808.

⁶ U imeniku 1. razreda gimnazije zaveden je kao Emil Kerdić, a datum rođenja 21. listopada 1856.

⁷ Državni arhiv u Slavanskom Brodu – ispostava Požega – 112 (dalje DASB – PŽ – 112), Gimnazija Slavonska Požega, inv. br. 157.

bar. Grčki je počeo učiti u 3. razredu gimnazije.⁸ Kvalitete koje rese učenika kod njega su napose došle do izražaja i ocijenjene su najpohvalnije u svim razredima niže gimnazije: *čudoredno ponašanje*: veoma pohvalno, odlično (u drugom «poluletju»); *pazljivost*: sabrana (u oba «poluletja»); *marljivost*: postojana, neumorna (u 2. «poluletju»). U drugom i trećem razredu «*pazljivost*» je ocijenjena kao «napeta», u četvrtom razredu «sabrana», a «*marljivost*» «napredna» i «postojana».⁹

Peti razred Kerdić je završio u pančevačkoj gimnaziji. Autoru ovih rečaka nije poznat razlog zbog kojega je prešao iz Požege u Pančevo. U šesti razred vratio se u Požegu. Tu je završio i sedmi razred gimnazije, ali očito je u ovom razredu upao u malu krizu. Uspjeh u školi bio je nešto slabiji, imao je 52 ispričana i 13 neispričanih sati. No, «čudoredno ponašanje», do sada uvijek «besprikorno», sada «nije bez prikora poradi osorna ponašanja proti učitelju». Očito je taj sukob s jednim od profesora bio razlog za stroge mjere koje je prema Kerdiću poduzela uprava škole: «daje mu se savjet, da ostavi ovaj kralj. gimnazij».¹⁰ To je razlog zašto je sljedeću školsku godinu prešao u Osijek. Osmi razred u Osijeku započeo je zbog bolesti kao privatist. Bio je jedan od dva učenika, koji su u školu u Osijeku došli iz druge sredine, tako da je te 1874./75. šk. god. bilo ukupno 15 maturanata Velike gimnazije osječke. «Prvo poluletje» Kerdić je, kako je već spomenuto, zbog bolesti izostao iz škole, pa su zbog toga naravno izostale i ocjene o «čudorednom ponašanju», «pazljivosti» i «marljivosti». Ravnateljstvo škole obavijestilo je Kerdićevog oca, da bi njegov sin Emil trebao doći polagati ispite za prvo polugodište 28. siječnja 1875. Pristojba za polaganje ispita iznosila je 12 for. Budući da se mladiću nakon izlaska iz bolnice zdravstveno stanje još pogoršalo, otac Matija molio je ravnateljstvo «da bi mog sina od izpita sad izpričati blagoizvolilo, s obećanjem da će se on istom čim se oporavi podvrći.» U pismu je istaknuo da zbog bolesti «nije moguće sada se na put dati jer se je veći posljedica bojati».¹¹ Ovom kratkom napomenom zabrinuti otac Kerdić nam svjedoči i kakve su bile prometne prilike u Hrvatskoj u to vrijeme.

Tek 13. ožujka 1875. Milan Kerdić nastupio je kao javni učenik i polagao prvo polugodište iz sljedećih predmeta:

Vieronauk	dovoljan
Latinski jezik	dovoljan

⁸ DASB-PŽ-112, inv. br. 159. i 160.

⁹ Isto, inv. br. 157., 158., 159., 160.

¹⁰ Isto, Glavni imenici Kr. više gimnazije u Požegi 1873/74.

¹¹ Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), fond 157, Velika gimnazija, k. 21, god. 1875., pismo Matije Kerdića iz Svinjara od 18. siječnja 1875.; isto, dopis ravnatelja Velike Gimnazije u Osijeku Matiji Kerdiću od 8. siječnja 1875.

Gèrčki jezik	dovoljan
Niemački jezik	nedovoljan
Ilirski jezik	posve dovoljan
Dogodovština i zemljopis	veoma dobar
Računstvo	nedovoljan
Naravoslovje	posve dovoljan
Mudroslovna propedevtika	dovoljan. ¹²

Očito su ovako loše ocjene posljedica njegovih teških zdravstvenih problema, o kojima u izvorima ne nalazimo traga. Znamo samo to da je zbog njih završio u bolnici i cijelo polugodište izbivao iz škole.

Drugo polugodište istaknuto je njegovo «čudoredno ponašanje» kao «pohvalno», a «marljivost» pohvaljena kao «uztrajna». Uz 76 ispričanih sati, mladi Kerdić, očito boreći se sa zdravstvenim nedaćama, završio je gimnaziju u Osijeku ipak s uspjehom:

Vieronak	dobar
Latinski jezik	dovoljan
Gèrčki jezik	posve dovoljan
Niemački jezik	dovoljan
Ilirski jezik	dobar
Dogodovština i zemljopis	dobar
Računstvo	dovoljan
Naravoslovoje	posve dovoljan
Mudroslovna propedevtika	dobar. ¹³

Ovaj tren svakako moramo primijetiti službene nazive predmeta u svjedočbi mladoga Kerdića. Tu pažnju privlači «Ilirski jezik». Radi se o šk. god. 1874./75., a jezik se još uvijek zove «ilirski». Doduše «Imenik iliti Katalog» tiskan je 1860-ih u tiskari Ljudevita Gaja, kada je prevladavala baština iliraca. Radi štednje ti tiskarski otisci rabili su se u školama i 1870-ih, kada je naziv jezika «hrvatski».

¹² DAOS, fond 157, Velika gimnazija, knj. 30, god. 1874./75.

¹³ Isto

Studij na «Pravo- i državoslovnom fakultetu»

Studij prava u Zagrebu Kerdić je upisao akademske 1875./76. godine. U «Imeniku redovitih slušača» stoji opaska: «Naknadno upisan dne 16.11.1875. usljed senatske dozvole od 13. is(tog) mjeseca na temelju svjedočbe zrelosti kr. gimnazija osiečkoga od 16/7.1875» Stipendije nije imao, a «propis nakovine» koju je plaćao iznosio je 21 for. Na početku studija stanovao je u Laškoj 134.

Na fakultetu je imao sljedeće kolegije:

- Opća povijest prava (predavao dr. Jaromir Haněl,¹⁴ 6 sati)
- Poviest i institucije rimskog prava (predavao dr. Sjepan Spevec,¹⁵ 10 sati)
- Nastavak poviesti Hrvatske za vladanja kraljeva Arpadovaca, zatim u dobi kraljeva Anžuvinaca s obzirom na austrijsku i ugarsku poviest (predavao Matija Mesić,¹⁶ 5 sati).¹⁷

U sljedeći semestar Kerdić se upisao 29. travnja 1876. na temelju indeksa i uspješno položenih ispita. Stanovao je u Kamenitoj ulici br. 78. U dva obroka platio je školarinu od 21 for. Slušao je sljedeće kolegije:

- Opći dio pandekta (predavao dr. Stjepan Spevec, 4 sata)

¹⁴ Jaromir Haněl (Třebíč, Moravska 1847. - Znojmo, 1910.), pravni povjesničar, najprije docent na Praškom sveučilištu. Kad je osnovano Sveučilište u Zagrebu, na prijedlog dr. Stjepana Speveca, dr. Aleksandra Bresztyenszkyja i dr. Blaža Lorkovića, a na preporuku hrvatske zemaljske vlade, kraljevskim rješenjem od 24. kolovoza 1874. imenovan je za redovitog profesora Povijesti prava. Na Pravnom fakultetu u Zagrebu ostao je do 1881. Predavao je također i Enciklopediju i metodologiju pravnih i državoslovnih znanosti te feudalno pravo. Bio je na dužnosti dekana Pravnog fakulteta, a 1874. izabran je za redovitog člana JAZU. Posebnu je pozornost poklanjao hrvatskim pravnim spomenicima (*Poljički statut*, *Vinodolski zakon*). Zagreb je napustio 1881. kada je imenovan za profesora austrijske pravne povijesti na Praškom sveučilištu: v. dr. Nella Lonza, "Jaromir Haněl", u: *HBL*, knj. 5, Zagreb 2002., str. 425.; usp. i *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (dalje: *Spomenica*), knj. II, Zagreb 1969., str. 22, 30, 31.

¹⁵ Stjepan Spevec (1839.-1905.), najprije profesor na Pravoslavnoj akademiji (1868.-1874.), a potom 1874.-86. na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu. Rektor Sveučilišta 1875.-76. Bio predsjednik Stola sedmorice. Glavna djela: *Sätze aus allen Zweigen der Rechts- und Staatswissenschaften*, 1868; *Obligationes pandectarum*, 1881; *Obveze*, 1886.; v. *Spomenica*, knj. I, Zagreb 1969., str. 379.

¹⁶ Matija Mesić (1826.-1878.), najprije profesor austrijske povijesti na Pravoslavnoj akademiji (1856.-1874.), a zatim prvi profesor hrvatske povijesti Na Filozofskom fakultetu (1874.-78.). Poglavitvo je istraživao razdoblje 1490.-1520., ali je pored toga napisao raspravu *Poljički statut*, 1859; *Život Nikole Zrinskoga, sigetskog junaka*, 1866. Prvi rektor hrvatskog Sveučilišta 1874.-1875.: usp. *Matija Mesić prvi rektor Sveučilišta u Zagrebu. Zbornik radova* (ur. Mato Artuković), Zagreb-Slavonski Brod 1997; v. i *Spomenica*, knj. I, str. 379.

¹⁷ HDA, fond Pravni fakultet – Nacionalni, Imenik redovitih slušalaca u zimskom semestru škol. god. 1875./76., 8/501.

- Nasljedno pravo pandekta (predavao dr. Stjepan Spevec, 5 sati)
- Obća poviest prava (predavao dr. Jaromir Haněl, 6 sati)
- Obiteljsko rimsko pravo (predavao dr. Stjepan Spevec, 1 sat)
- Načela slavenskog prava (predavao dr. Jaromir Haněl, 1 sat).¹⁸

Drugu godinu studija (1876./77.) upisao je 8. listopada 1876. na temelju položenih ispita i indeksa. Sada je već imao stipendiju od 300 for, koju je kao student iz Krajine dobio od «c. kr. glavnog zapovjedništva u Zagrebu». Od-luku o ovom važnom trenutku u studentskom životu Milana Kerdića priopćio je Rektoratu kotarski ured iz Nove Gradiške.¹⁹ Stipendiju je dobivao do kraja studija, što pokazuje da je svoje studentske obveze izvršavao marljivo. U zimskom semestru slušao je sljedeće kolegije:

- Katoličko crkveno pravo (predavao dr. Luka Marjanović,²⁰ 5 sati)
- Kanoničko pravo istočne crkve (predavao dr. Luka Marjanović, 4 sata)
- Hrvatsko-ugarsko privatno pravo (predavao dr. Aleksandar Bresztyenszky,²¹ 4 sata)
- Obća statistika (predavao dr. Fran Vrbanić,²² 5 sati).

¹⁸ Isto, Imenik redovitih slušača u ljetnom semestru 1875./76., 8/502.

¹⁹ Arhiv Sveučilišta, Uredžbeni zapisnik rektorata i akademičkog senata za god. 1876.

²⁰ Luka Marjanović (1844.-1922.), profesor Općeg austrijskog privatnog prava na Pravoslavnoj akademiji, a zatim od 1874.-1903. profesor Prava rimokatoličke crkve i prava grčkoistočne crkve na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu. Objavio je *Rimokatoličke crkve kanonsko pravo*, a bavio se i prikupljanjem i kritičkim izdavanjem narodnih pjesama: *Hrvatske narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj Hrvatskoj i u turskoj Hrvatskoj*, 1864. Bio je i rektor Sveučilišta 1889.-1890.: *Spomenica*, knj. I, str. 86, 89, 384.

²¹ Aleksandar (Šandor) Bresztyenszky (1843.-1904.), bio 1869.-1874. profesor Građanskog parbenog postupnika, Izvanparbenog postupnika i Zemaljskog ugarskog prava na Pravoslavnoj akademiji, a potom 1874.-1894. profesor Građanskog parbenog i izvanparbenog postupnika i Hrvatsko-ugarskog privatnog prava na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu. Interes njegovoga znanstvenog rada vezan je za proučavanje pravno-povijesnih pitanja sudčije Pleso-Rakarje, Turopolje, patronatskog prava i vjerskih odnosa. Bio je i rektor Sveučilišta 1880.-1881. Glavna su mu djela: *Izraeličani i vršenje patronatskog prava*, 1890; *Pravno-povijesni podatci o Turopolju*, 1892; *Liberalizam i kršćanstvo*, 1897.

²² Fran Vrbanić (1847.-1909.), najprije profesor Mjenidbenog i trgovačkog prava te Upravnog zakonoslovlja na Pravoslavnoj akademiji, a zatim profesor Trgovačkog i mjenidbenog prava te Opće i Posebne statistike na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu (1874.-1909.). Bio je rektor Sveučilišta u dva navrata: 1886.-1887. i 1901.-1902. Glavna su mu djela: *Udru-garstvo po ustanovah trgovačkog zakona*, 1877; *Demografski izvidi u Hrvatskoj*, 1891; *Demografske prilike u južnih Slavena*, 1896; *Osvrt na financijalnu nagodu između Hrvatske i Ugarske*, 1897; *Rad hrvatskog zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena*, I-III, 1889-93.; v. *Spomenica*, knj. I, str. 383.

- Pravna filozofija (publicum) (predavao dr. Janko Čakanić,²³ 3 sata)
- Stvarna prava (publicum) (predavao dr. Konstantin Vojnović,²⁴ 1 sat)²⁵

U ljetni semestar 1876./77. Kerdić se upisao 10. travnja 1877. Stanovao je na Zrinskom trgu. U tom semestru slušao je sljedeće kolegije:

- Obvezno pravo pandekta (predavao dr. Stjepan Spevec, 6 sati)
- Katoličko crkveno pravo (predavao dr. Luka Marjanović, 5 sati)
- Etika (predavao dr. Franjo Marković,²⁶ 5 sati)²⁷

U zimski semestar 1877./78., kad je započeo 3. godinu studija, upisao se 15. listopada 1877. Stanovao je u Nikolićevoj ulici 886. U petom semestru prijavio je sljedeće kolegije:

- Kazneno pravo (predavao dr. Janko Čakanić, 5 sati)
- Opći dio austrijskog privatnog prava (predavao dr. Kosto Vojnović, 10 sati)
- Nauka narodnog gospodarstva (predavao dr. Blaž Lorković,²⁸ 5 sati)

²³ Janko Čakanić (Samobor, 1848. - Zagreb, 1898.), profesor na Pravnom fakultetu na Katedri za filozofiju prava, za kazneno pravo i kazneni postupak. Od osnivanja Pravo- i državoslovnog fakulteta vodio je praktične vježbe iz kaznenog prava. Od 1877. vodi Katedru do 1897. Sačuvani su zapisi s njegovih predavanja, od kojih su posebno važna ona o smrtnoj kazni i čuvaju se na Pravnom fakultetu: *HBL*, knj. 3, Zagreb 1993., str. 12; *Spomenica*, knj. II, str. 36, 37.

²⁴ Konstantin (Kosto) Vojnović (Herceg Novi, 1832. - Dubrovnik, 1902.), 1874.-91. profesor Općeg austrijskog privatnog prava na Pravoslovnom i državoslovnom fakultetu. Uz znanstvene radove iz svoje uže struke, bavio se unutarnjim razvitkom Dubrovačke Republike. Istakao se u političkom životu kao član Neodvisne narodne stranke (Strossmayerove) i kao jedan od glavnih predstavnika preporodnog pokreta u Dalmaciji. Član JAZU i rektor Sveučilišta (1877.-1878.). Glavna su mu djela: *Cenni statistici sulla Croazia*, 1874; *Sudbeno ustrojstvo Republike Dubrovačke*, 1891; *Crkva i država u Dubrovačkoj Republici*, 1894.

²⁵ HDA, fond Pravni fakultet, Imenik redovitih slušalaca u zimskom poljeću šk. god. 1876/77., 11/501.

²⁶ Franjo Marković (1845.-1914.), prvi profesor filozofije na Filozofskom fakultetu na kojem predaje 1874.-1907. Osnivač moderne filozofije u Hrvata. Bio je rektor Sveučilišta 1881.-1882. Glavno mu je djelo *Razvoj i sustav občene estetike*, 1903. Uz profesorski rad istakao se i kao pjesnik i kao književni kritičar. Na njegov poticaj 1898. osnovana je *Hrvatska mensa academica*, koja se održavala zahvaljujući sabirnoj akciji i darovima pojedinaca. Do rata je u njoj dobilo 50-80 siromašnih studenata dnevno ručak i večeru badava ili s velikim popustom: *Spomenica*, knj. I, str. 119., 381.

²⁷ HDA, Imenik redovitih slušalaca u ljetnom poljeću šk.god. 1876/77., 10/501.

²⁸ Blaž Lorković (1839.-1892.), profesor Narodnog gospodarstva, Ustavne i upravne politike, Financijske znanosti i financijskog zakonoslavlja na Pravoslovnoj akademiji, a zatim 1874.-1892. na Pravoslovnom i državoslovnom fakultetu. Bio je rektor Sveučilišta 1883.-84. Znanstveni interes usmjerio je ponajprije na pitanja narodnog gospodarstva. Glavna djela su mu: *Razgovori o narodnom gospodarstvu*, 1880; *Žena u kući i u društvu*, 1883; *Počela političke*

- Obće državno pravo (predavao dr. Josip Pliverić,²⁹ 4 sata).³⁰

U ljetnom semestru Kerdić je upisao kolegije:

- Posebno obvezno i nasljedno pravo austrijsko (predavao dr. Kosto Vojnović, 7 sati)
- Financijska znanost (predavao dr. Blaž Lorković, 5 sati)
- Kazneni postupak (predavao dr. Janko Čakanić)
- Hrvatsko-ugarsko državno pravo (predavao dr. Josip Pliverić)

Stipendiju je, kao što je rečeno, dobivao redovito iz istoga fonda.³¹

Sedmi semestar Kerdić je upisao 14. listopada 1878. I opet je promijenio mjesto stanovanja, pa je stanovao u Nikolićevoj 12. Prijavio se za sljedeće kolegije:

- Gradjansko-parbeni postupnik (predavao dr. Šandor Bresztyenszky, 6 sati)
- Trgovačko i mjenidbeno pravo (predavao dr. Fran Vrbanić)
- Ustavna i upravna politika (predavao dr. Blaž Lorković)

U tom semestru stoji u imeniku uz Kerdićevo ime opaska: «ponašanje nije bilo akademičkim zakonom primjereno – Zaključak profesorskog zbora od 13. 3. 1879.»³² O uzrocima za takvu opasku bit će riječi nešto kasnije.

Posljednji semestar³³ Kerdić je stanovao u Jurjevskoj br. 6. Upisan je u semestar 19. travnja 1879. na temelju indeksa fakulteta, što znači da je s uspjehom položio predviđene ispite. Prijavio je i polagao sljedeće kolegije:

- Statistika Austro-Ugarske Monarkije (predavao je dr. Fran Vrbanić, 5 sati)
- Gradjanski postupak (predavao dr. Šandor Bresztyenszky, 5 sati)

ekonomije ili nauke obćega gospodarstva, 1889; *Sadanje stanje gospodarske nauke*, 1891; v. *Spomenica*, knj. I, str. 382.

²⁹ Josip Pliverić (1847.-1907.), prvi profesor Općeg državnog prava, Međunarodnog prava i Hrvatsko-ugarskog državnog prava na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu (1874.-1907.). Svojim znanstvenim radom dokazivao je da Hrvatska ima sve elemente državnosti, proučavao je također hrvatsko-ugarska državopravna pitanja. Bio je rektor Sveučilišta 1892.-1893. i 1904.-1905. Glavna su mu djela: *Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn*, 1885; *Beiträge zum ung.-kroatischen Bundesrechte*, 1886; *Der Kroatische Staat*, 1887; *Hrvatsko-ugarsko državno pravo*, 1900; *Međunarodno pravo*, 1901.; v. *Spomenica*, knj. I, str. 385.

³⁰ HDA, Imenik redovitih slušalaca u zimskom poljeću šk. god. 1877./78., 12/501.

³¹ Isto, Imenik redovitih slušalaca u ljetnom poljeću šk. god. 1877./78., 13/501.

³² Isto, Imenik redovitih slušalaca u zimskom poljeću šk. god. 1878./79., 14/501.

³³ U rubrici o roditeljima vjerojatno omaškom navedeno je da je otac bio trgovac u Brodu na Savi.

- Urbarijalni i ovim srodni odnošaji (3 sata).³⁴

Na studiju Kerdić je ispите polagao redovito, a kako se nije odlučio za doktorat i polaganje rigorozu, studij je završio u ljeto 1879. No, u posljednjoj godini studija suočio se s jednim neugodnim problemom, koji je u svojoj pozadini bio političke naravi. S jednom skupinom studenata bio je u kazalištu. Nastupali su talijanski pjevači u Verdijevoj operi «Traviata». Kako su isti pjevači bili angažirani gotovo godinu dana, ova skupina studenata je mislila da je kazalište s njima sklopilo ugovor po kojemu su pjevači morali nakon određenog vremena pjevati samo hrvatski. Kad su pjevači 11. ožujka 1879. počeli pjevati operu «Traviata» talijanski, studenti su počeli glasno prosvjedovati i praviti buku. O tome je «Obzor» pisao: «Jučer doživili smo mali škandal u kazalištu, što su ga, kako nam vele, priredili suradnici ‘Slobode’. Čim se podigla zavjesa i počeo pjevati tenor i primadona, začu se iz stajućeg partera čitava graja.» U prvi mah nije se znalo što se događa, ali se uskoro vidjelo da se radi o demonstraciji protiv uprave i pjevača. «Al ubrzo se pokaza providnost Božja, i posla nekoliko anđela stražara među nemirne duhove, što urodi dobrim plodom, jer se nemirnim duhovom namah povrati mir.»³⁵ «Obzor» je žalio što je «taj događaj dao nekim bezobraznim tudjincem prilike, te su mogli sav prezir izliti na ‘hrvatsku barbariju’», kako su pisale neke novine.³⁶

Strahovalo se od izgreda na sljedećem nastupu. Pronio se glas da će demonstranti na pozornicu bacati slamnate vijence i gnjila jaja. No, dogodilo se obratno. «Otmeno občinstvo misleći dati neku zadovoljštinu uvredjenim pjevačem, dade svakom njih po jedan krasan vienac, a najkrasniji gđi Barbieri-Giunti. Osim vienca dobi ona još i kitu cvieća. Pri prvom pojavu pjevača prosuše na njih kitice iz lože.» «Kako doznajemo, uvidjeli su priredjivači škandala sami, da stoje na krivu tlu, jer ga prirediše na krivi glas, da su talijanski pjevači od 1. siečnja počam obvezni glasom ugovora hrvatski pjevati, što nestoji.»³⁷

Na primjedbu «Obzora» da su «suradnici ‘Slobode’» priredili u kazalištu škandal, «Sloboda» je odgovorila oštro, sarkastično: «Kakav škandal? Jer je hrvatska mladost, sviestna si svoga hrvatstva, javno ukorila nemarnu upravu i talijanske drznike hrv. opere! Jozinu³⁸ glasilu to je škandal, što svoje branimo, dakako, jer on, hodkajuć po mađjarskih parketih, zaboravio se već dotle, da je barem u Hrvatskoj rodjen. Žalostno doista, svakom vragu da se klanjamo, svaki dotepuh u kući da nam gospodari, to je valjda želja popa Joze... Žalostno

³⁴ HDA, Imenik redovitih slušalaca u ljetnom poljeću škol. god. 1878./79., 15/501.

³⁵ *Obzor*, 12. 3. 1879., 59.

³⁶ Isto, 13. 3. 1879., Narodno kazalište

³⁷ Isto, 17. 3. 1879., 63, Narodno kazalište

³⁸ Josipa Miškatovića

momče kako ga zasliepiše 'hodnici' aristokratskih kuća.» «Sloboda» se pita zašto Hrvatska troši 40 000 for. za zagrebačko kazalište «kad se u njem čuje pjevati jezikom, koji nam je toliko škodio i škodi domovini». Pisac u «Slobodi» je ustrajan: ako nije moguće da opera daje hrvatske predstave, tada se ta svota mogla upotriebiti za korisnije svrhe. Dapače zaključuje: «Želi li Zagreb imati talijansku operu, to neka je iz svog džepa uzdrži, a Hrvatska nije dužna uzdržavati tudjinstvo».³⁹

Naravno da treba stranačkoj pretjeranosti pripisati preuveličavanje negativne, nepatriotske uloge «lista popa Joze», no osjetljivost na jezik u kazališnim predstavama podsjećala je još uvijek na neka ne tako davna vremena kada je bila opravdana. Mladež je svugdje najosjetljivija, pa i ovu reakciju pravaške mladeži, promatrajući je u onom vremenu, možemo razumjeti, iako ne i opravdati.

Jedan članak u «Slobodi», prije nego se demonstracija dogodila, upućuje na to da bi se nešto slično moglo dogoditi. Naime, dopisnik iz Zagreba (možda baš Kerdić?) upozorio je na ugovor koji su talijanski pjevači sklopili s upravom kazališta (u odboru je sjedio i Šenoa), da će se od 1. siječnja 1879. pjevati hrvatski. «Nu prvi siečnja daleko odmače, a mi čujemo još uvijek talijansko pjevanje.» Primadona je dobivala 400 for. plaću mjesečno, prvi tenor 300 for., a pjevaju isključivo talijanski. Dopisnik završava: «Nebismo se ni najmanje čudili kad bi se neke liepe večeri u zagrebačkoj operi sbila kakva buka i krika te se uprava prisilila, da ono uradi, što bi već davno morala učiniti, a to: da pjevači hrvatski pjevaju.»⁴⁰ Kad su se već, očito predviđene i planirane, neugodne scene odigrale, pravaško glasilo je napalo Zagrepčane kao ljude koji nemaju domoljubnog osjećaja: «Mladež hrvatska je kod pjevanja nove opere 'La Traviata' izrazila upravi i pjevačem svoje negodovanje, izrazila je svoje želje, da se na hrvatskoj pozornici pjeva samo hrvatskim jezikom, a ne širi tudjinska rieč, rieč koja sav zapad hrvatskog naroda kuži. Ovdje ne mogu mimoići zagrebačkog občinstva, koje je iz opozicije prema mladeži hrvatskoj iz svih silah pljeskalo. Zagrebačko občinstvo izjavilo je svoje slavlje, što je iz opere iztisnuta blagozvučna domovinska rieč, zagrebačko špisbürgersko občinstvo njemačko trijumfira, kad već ne može njemački jezik odjekivati kazališnom dvoranom, da se bar ori isto tako neprijateljski talijanski jezik – samo da ne barbarski hrvatski...! Zagrebačko občinstvo pokazalo je, da u njega nema ni za mrvu domoljublja – zagrebačko občinstvo stoga zaslužuje od svakog sviestnog Hrvata – prieziri.»⁴¹ Očito su još svježja bila iskustva s name-tanjem njemačkog jezika, a i u Dalmaciji jednaku je ulogu u svijesti hrvatske

³⁹ *Sloboda*, 16. 3. 1879., 33, Naš vjestnik – List popa Joze

⁴⁰ isto, 5. 3. 1879., 28, Naši dopisi. Zagrebačka opera

⁴¹ isto, 19. 3. 1879., 34, Naši dopisi. Zagreb

opozicije imao talijanski jezik, pa se ovim nedavnim uspomena vodi dopisnik «Slobode» iz Zagreba i njima opravdava demonstraciju mladeži. Dapače, «Vašinac» iz Zagreba preporučuje Zajcu da prevede Zrinskog na talijanski «inače ne jamčim da će se ikada kazalište napuniti».⁴²

Kao što smo vidjeli, «Obzor» je pisao da su demonstraciju u kazalištu priredili «suradnici ‘Slobode’». Imena uhićenih prosvjednika su nam poznata: Izidor Holjac, Milan Kerdić, Ivan Cicak, Josip Širola, Dragutin Prikril, Aleksandar Pavković (pravoslavni Hrvat), Ante Babić i Ivan Filipović. Kako dopisi u «Slobodi» nisu potpisivani, ili su potpisani pseudonimom, ne znamo koga je uredništvo «Obzora» označavalo kao suradnika «Slobode». Ipak, iz jednog osvrta Milana Kerdića kod preuzimanja uredništva toga lista, on ističe kako preuzima uredništvo «Slobode», «kod koje sam već od dulje vremena suradnikom».⁴³ Može se, dakle, sa sigurnošću reći da je Milan Kerdić bio dopisnik «Slobode» iz Zagreba još kao student. Veza između Milana Kerdića i «Slobode» morala je biti duža nego što je njegovo sudionništvo u uredništvu, koje je moglo započeti tek njegovim završetkom studija u srpnju 1879. Sama činjenica da mu je povjereno uredništvo glavnoga stranačkoga glasila kao sasvim mladom čovjeku (bilo mu je tek 24 godine), govori o tome da je morao kroz više godina stjecati ugled i povjerenje. Prema tome, kad je pisac u «Obzoru» označio «suradnike ‘Slobode’» kao vinovnike demonstracija u kazalištu, najvjerojatnije je mislio na Kerdića.

Čim je buka u kazalištu izbila, došli su gradski stražari i uhitili vinovnike. Budući da se radilo o studentima, Gradsko satništvo uputilo je 24. lipnja 1879. dopis Rektoratu Sveučilišta u kojem ga obavještava da su «sveučilištni slušatelji Izidor Holjac, Milan Kerdić, Ivan Cicak, Josip Širola, Dragutin Prikril, Aleksandar Pavković, Ante Babić i Ivan Filipović sudjeni presudom ovoga satništva od 15. i 19. ožujka t. g. br. 351 i 352 kaz. radi nepristojna i izgrediva ponašanja u narodnom zemaljskom kazalištu svaki na novčanu globu od 10 for. u korist ovogr. Uboškog zavoda ili u slučaju neučerivosti na zatvor od dva dana, kao i na nošenje postupovnih troškovah». Svi kažnjeni uložili su protiv presude priziv na Vladu, «od koje rješenje dosele ovamo stiglo nije».⁴⁴ Gradski kapetan poslao je 21. srpnja 1879. Rektoratu Sveučilišta odluke (čiji sadržaj se u dopisu ne navodi) da se uruče kažnjenim studentima, među kojima i Milanu Kerdiću. No, iz Rektorata su odgovorili da su Kerdić i Pavković završili studij koncem šk. god. 1878./79., te «ovim prestaju biti podložni akademskim vlastima», pa se odluke koje se njih tiču, vraćaju satništvu.⁴⁵

⁴² isti broj, U kazalištu

⁴³ isto, 7. 11. 1880., 128.

⁴⁴ Arhiv Sveučilišta, Rektorat, Dopis Slavnom Rektoratu Kr. Sveučilišta Franje Josipa, pr. 26. VI. 1879., br. 232

⁴⁵ Isto, Rektorat Sveučilišta, pr. 25. 7. 1879. br. 282.

O izgredima u kazalištu raspravljao je i Akademski Senat Sveučilišta na sjednici 29. lipnja 1879. Senat je uzeo na znanje da je stigao dopis satništva od 24. lipnja 1879. br. 17 022, da su već spomenuti studenti Pravnog fakulteta osuđeni za izgrede u kazalištu, da su uložili priziv na Vladu od koje još nije stigao odgovor.⁴⁶ No, pola godine potom, 20. siječnja 1880., Vlada je poslala Rektoratu potvrdu presude da se uruči prizivateljima. Ne znamo sa sigurnošću kako je završio slučaj s Kerdićem, ali je najvjerojatnije morao platiti novčanu kaznu od 10 for., koja je zbog izgreda određena.

Kerdić na Sušaku

Ne znamo za sada točan datum kada je Kerdić došao na Sušak u uredništvo «Slobode». U srpnju mjesecu 1879. završio je fakultet, i treba pretpostaviti da je odmah iste godine, ili najkasnije početkom 1880. stigao na Sušak. Iz toga razdoblja izvori su nam sačuvali svjedočanstvo o jednoj aferi vezanoj za Milana Kerdića, koja je za njega mogla biti vrlo neugodna. U kolovozu 1880. Kerdić je na sebe svratio pozornost Ministarstva vanjskih poslova u Beču. Iz Ministarstva javljaju banu Pejačeviću 22. kolovoza 1880. da «dr. Milan Kertić, urednik lista ‘Sloboda’ koji izlazi na Sušaku, stoji u vezi s predsjednikom odbora macedonsko-bugarskog komiteta u Ruščuku», te šalju banu «iz povjerljivih izvora» prijevod dopisa na njemački, koji je Kerdić uputio Makedonsko-bugarskom odboru.⁴⁷

U dopisu je Kerdić pisao: «Oprostite mi što tek danas odgovaram na dopis Bugarsko-makedonske lige, u kojem me se moli za podupiranje makedonskog pitanja. Uzrok tom kašnjenju leži u činjenici da su nas ugarske vlasti napale i još uvijek nas se toliko progoni, da se naše glasilo Stranke prava, nakon osamnaestodnevne suspenzije, tek zahvaljujući našoj upornosti i naporima naše stranke, moglo iznova pojaviti». Kerdić se raduje i zahvaljuje što se Odbor obratio Stranci prava za pomoć. «Beskrajno nas raduje što ste se u vezi s tim pitanjem, tako svetim za Makedonce, a koje je ujedno i naše pitanje, obratili nama te vam obećavamo da ćemo se za to pitanje zalagati svim raspoloživim sredstvima, iako nam zakon o tisku nudi tek ograničene mogućnosti, otkada Nijemci i Ugri, koji su i krivci naše rascjepkanosti, šuruju s Turcima». Kerdić uvjerava makedonske prijatelje u simpatije Hrvata. «Uvjeravam Vas da simpatije nas Hrvata dnevno rastu za našu braću koja skapavaju, a doći će, ako Bog da, možda u skoro vrijeme i dan kada ćemo jedni drugima pružiti ruke tako da nas više nitko ne će moći ugroziti. Što se mene tiče, činim sve kako bih

⁴⁶ Isto, Zapisnik sjednice Akademskog senata kr. sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu, držane dne 29. lipnja 1879.

⁴⁷ Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: HDA, Pr ZV), br. Fonda 78, II 1876.-1880., k 81, br. Spisa 1923/Pr prim. 25. kolovoza 1880.

za Macedoniju učinio samo dobro. Pozdravite našu braću u Macedoniji.»⁴⁸ Iz banske vlade upravljen je dopis velikom županu riječkom Ljudevitu Reizneru s pismom «dra Milana Kerdića», koje je ovaj «upravio na predsjednika odbora macedonsko-bugarske lige u Ruščuku». Velikom županu nalaže se da nastoji «opreznim i nezazornim načinom izviditi, što je u stvari, te da mi uz povratak priloga u tom pogledu izvestje podastre».⁴⁹ Na taj dopis odgovorio je umjesto velikog župana, koji je bio na dopustu, podžupanijski tajnik Marković, ističući da Milan Kerdić «doista na Sušaku kraj Rieke obitava, te je glavni suradnik časopisa 'Sloboda', ali ne urednik istoga, a ni Doctor». Tajnik vraća pismo koje se pripisuje Kerdiću, ali ističe da ne zna je li on pisao to pismo, niti bi to mogao saznati, jer pristaše 'Slobode' to ne bi otkrile, budući da «u činovništvo kr. ove podžupanije nikakova povjerenja nemaju». To bi se moglo saznati jedino ako bi se poduzela kućna pretraga kod Kerdića i Grünhuta, također suradnika 'Slobode'. Pedantni činovnik misli da ne može poduzeti kućnu pretragu te očekuje «u tom daljnju naredbu Preuzvišenosti Vaše». U pismu banu on ističe svoje osobno mišljenje: «Čast mi je konačno smierno primietiti, da je na Sušaku nalazeći se Kerdić bez svake sumnje to pismo pisati morao, ili da je barem sa njegovim znanjem i privolom pisano, jer je on poznat kao tašt a uz to neizkusan mladić, koji si takvim dopisivanjem misli kakovu znamenitost i popularitet steći, a s druge strane je Kerdić odveć nepoznata i nezatna osoba, da bi tko drugi za to samo i pomisliti mogao, da će njegovim imenom svojim izjavam steći povladjivanje i uspjeh.»⁵⁰ Dakle, ovaj visoki činovnik podžupanije smatrao je Kerdića najvjerojatnijim autorom zaplijenjenog pisma, koje je svratilo pozornost Ministarstva vanjskih poslova Monarhije, jer je po njegovom mišljenju tašt mladi čovjek, koji misli da stvara povijest, pa se odlučio na dopise jednom revolucionarnom pokretu kako bi sam sebi dao na značenje. Za Markovića to pismo nije imalo nikakvo dublje značenje. Možda je iskusni činovnik bio barem djelomice u pravu, jer se korespondencija nije nastavila, ili barem nije nova zaplijenjena, a nije ni urodila nekim važnijim posljedicama, osim jednim ili dvama člancima u «Slobodi» neposredno poslije, koji su sa simpatijama pisani o makedonsko-bugarskim interesima. No, činjenica je ipak, kako iz Kerdićevog dopisa proizlazi, da se Odbor makedonsko-bugarske lige prvi obratio Kerdiću kao suradniku «Slobode» za promidžbu i solidarnost u glasilu pravaša, a da korespondencija nije potekla iz Kerdićeve inicijative. Očito da je ova afera s Kerdićevim dopisivanjem s vodstvom makedonsko-bugarskog revolucionarnog pokreta mirno utihnula, da je bila kratkotrajna i

⁴⁸ Isto

⁴⁹ Isto, br. spisa 1923 od 27. kolovoza 1880.

⁵⁰ Isto, br. spisa 1981/Pr, dopis podžupanijskog tajnika Markovića banu Pejačeviću od 29. kolovoza 1880.

da je imala sasvim prolazan karakter. Iz izvora ne vidimo da je imala teže posljedice za njega.

Ban je Kerdićevom pismu pridavao veće značenje i u dopisu od 5. rujna 1880. od velikog župana traži «da djelovanje Milana Kerdića pozornim okom prati, pak da mi moguća opažanja o njegovom djelovanju i dopisivanju sa ustaškom ligom macedonsko-bugarskom od slučaja do slučaja izvesti. Podjedno upućuje se Gospodstvo Vaše da predstojnika poštanske uprave na Rieci povjerljivim načinom obavijesti da ima razloga temeljitoj sumnji da Milan Kerdić dopisuje s rečenom ligom, pak predstojnika pošte zamoli, neka bi pisma budi od Kerdića, budi od koje mu drago osobe iz područja podžupanije riečke upravljena na macedonsko-bugarsku ligu obustavio, ter ih do daljnje naredbe nikamo neodpremio.» Nadležne službe moraju o tome odmah obavijestiti bana. Ban u odpisu upozorava ukoliko bi u pošti protiv ovih naputaka bilo kakvih zapreka, «imati ćete se toga radi ovamo obratiti».⁵¹

Veliki župan se obratio dopisom od 9. rujna 1880. inspektoru pošte na Rijeci Brediću. Objasnio je delikatnost problema zbog kojega traži intervenciju: «Dužnost mi je da djelovanje Milana Kerdića, suradnika časopisa ‘Slobode’ izlazećega na Sušaku, pozornim okom pratim, na koliko se tiče njegova dopisivanja sa ustaškom ligom bugarsko-makedonskom, s toga mi je čast Velemožnost Vašu povjerljivim načinom zamoliti, neka bi pisma, budi od Kerdića budi od kojemu drago osobe iz područja podžupanije riečke upravljena na bugarsko-makedonsku ligu, ili na osobe te lige, koje su u priležecem proglasu ‘Slobode’ naznačene,⁵² obustaviti /saesiren/ a učinjenu obustavu meni do znanja staviti, te odpremu do višje odredbe zaustaviti blagoizvoli. Saobćujući ovo Velemožnosti Vašoj molim Vas, da sobćenje ovo strogo tajno držati, te mene obavijestiti izvolite, da li možebit neima kakovih zapriekah proti izpunjenju ove zamolbe.»⁵³

No, kako je Habsburška Monarhija ipak bila pravna država, upravitelj pošte obratio se svojim nadležnim vlastima s pitanjem smije li udovoljiti županovoj molbi. Odgovor koji je župan dobio priopćio je banu 21. rujna 1880: pisma se mogu zaustaviti jedino po zaključku Sudbenog stola ili na zahtjev državnog odvjetnika u Rijeci.

⁵¹ Isto, br. spisa 1981/1880., dopis bana Pejačevića velikom županu Ljudevitu Reizneru od 5. rujna 1880.

⁵² U *Slobodi* od 8. rujna 1880. br. 102. objavljen je proglas «Macedonsko-bugarske lige» pod naslovom «Velikodušni i plemeniti Hrvati jednokrvna naša braćo» u kojem se moli novčana pomoć za borbu protiv Turske. Uz ostale vođe «lige» potpisani su Dragutin Valtert, glavni načelnik štaba i Vaclav Novak, tajnik.

⁵³ HDA, Pr ZV, br. spisa 2147, dopis velikog župana Reiznera inspektoru pošte u Rijeci Brediću od 9. rujna 1880.

Iz banskog ureda stigao je 15. listopada 1880. dopis s jasnim naptkom kako se ima gledati na pristaše makedonsko-bugarske lige. «Protiv pristašam macedonsko-bugarske lige ima se kao proti osobam državi i društvu pogibeljnima sa svom strogostju i odvažnostju postupati, naročito proti ovostrancem ukoliko se dokaže da s rečenom ligom dopisuju ili da /nečitko/ pomenute lige pripadaju.» Za ove osobe predviđena je vrlo stroga kazna: izgon iz cijeloga područja Kraljevine Hrvatske i Slavonije.⁵⁴

U br. 128. od 7. studenog 1880. Kerdić piše već kao urednik «Slobode»: «Današnjim brojem preuzeo sam odgovorno uredništvo ‘Slobode’, kod koje sam već od dulje vremena suradnikom, te se nadam da će mi prijatelji stvari koju ‘Sloboda’ zastupa i u buduće pokloniti isto povjerenje, kojim su me i do sada odlikovali.»⁵⁵ I iz županovog ureda u Rijeci obavijestili su Odjel za pravosuđe u Zagrebu da je Milan Kerdić «izpitani pravnik preuzeo odgovorno uredništvo časopisa ‘Slobode’».⁵⁶

No, s uređivanjem lista, Kerdić je naslijedio i probleme oko vlasništva «Primorske tiskare»,⁵⁷ koja je bila vlasnik «Slobode». U toj stvari, koja je mogla biti vrlo opasna za list i stranku, trebalo je brzo reagirati. Ravnateljstvo «Primorske tiskare» pozvalo je dioničare na skupštinu 19. prosinca 1880., a onda je odgodilo za 6. siječnja 1881. Među drugim točkama dnevnog reda bio je i «prijedlog ravnateljstva o likvidaciji društva», te «prijedlog ravnateljstva o prodaji vlasništva lista ‘Slobode’».⁵⁸ Osvrćući se na ovaj dnevni red, Kerdić je otklonio svaku bojazan o opstanku i smjeru lista. U «pozivu na predplatu» uvjeravao je «da to nema ništa upliva na daljnje redovito izdavanje lista... ‘Sloboda’ će i pod drugim vlasnikom uz nepromijenjen program i pravac izlaziti redovito kao i do sada».⁵⁹ No, ipak je opstanku lista bila zaprijetila velika opasnost. Veliki župan Ljudevit Reizner još u srpnju 1880. iznio je banu Pejačeviću prijedlog o pokretanju stečaja «Primorske tiskare». U tom je vidio pravu priliku da se «uništi taj pogubni časopis». Primorska tiskara naime dugovala je 5000 for. «Primorskoj štedionici». I štedionica je bila pod

⁵⁴ Isto, br. spisa 2129/880, dopis velikom županu od 14. listopada 1880.

⁵⁵ *Sloboda*, 7. 11. 1880., 128. Kerdić je najprije naveden kao odgovorni urednik u br. 126. od 3. studenog 1880. No, on je zapravo uredništvo preuzeo s br. 129., koji je zaplijenjen, pa jer je ta zapljena učinjena kasno, drugo izdanje se nije moglo tiskati, te je pod njegovim uredništvom kao prvi izašao br. 130. od 12. studenog 1880: *Sloboda*, 12. 11. 1880., 130.

⁵⁶ HDA, Pr ZV, br. spisa 2478. od 18. studenog 1880.

⁵⁷ «Primorska tiskara» kao prva tiskara na Sušaku osnovana je 1. rujna 1878. u građevinskom kompleksu zvanom «Kortil». Postrojenja tiskare dopremljena su na Sušak iz Kraljevice, gdje je tiskan list *Primorac* (1873.-1878.): Stanislav Škrbec, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka 1995., str. 332-33.

⁵⁸ *Sloboda*, 12. 12. 1880., 143, Primorska tiskara na Sušaku

⁵⁹ Isto, 15. 12. 1880., 144, Poziv na predplatu

stečajem, pa je stečajni upravitelj Primorske štedionice tražio da se poduzme procjena Primorske tiskare, da se stvari prodaju ovršnim putem i tako namiri dug štedionici od 5000 for. Reizner je smatrao da je to zgodna prilika da tiskara dođe «u postojećem sustavu odane ruke», a samim tim bi se «Sloboda» ugasila.⁶⁰ Veliki župan je upozorio bana da je stečajni upravitelj Erazmo Barčić ujedno i predsjednik ravnateljstva Primorske tiskare, i da pokrenuti postupak oko prodaje tiskare ima za cilj da prodajom tiskare njezin vlasnik prestane biti akcionarsko društvo, čiji su pojedini članovi ponekad «Slobodi» pravili neugodnosti, te da tiskaru kupi neki pristaša «Slobode» i na taj način osigura i dalje izlaženje lista. Da bi se spriječila ova namjera, Reizner je savjetovao da se tiskara preko izaslanika kupi za račun Narodnih novina. No, tiskara Narodnih novina na dražbi nije ni dala svoju ponudu, budući da je sredstva potrošila za obnovu svoje zgrade, oštećene u potresu koji je zadesio Zagreb 1880. Događilo se ono što je veliki župan u svojoj revnosti predvidio: Kerdić je na dražbi 10. siječnja 1881. postao vlasnikom Primorske tiskare. Pogodbom s odborom za likvidaciju društva «Primorska tiskara na Sušaku», u njegovo je vlasništvo prešao list «Sloboda», kojemu je ostao i dalje odgovorni urednik. Tako je Milan Kerdić, novcem koji je prikupio od članova i pristaša Stranke prava, uspio kupiti tiskaru i «Slobodu», spriječio naum velikog župana Reiznera i uspio osigurati daljnju egzistenciju tiska Stranke prava. Iako su u tom važnom poslu glavnu ulogu odigrali Gavro Grünhut i Erazmo Barčić (Grünhut se za skupljanje novca dao na posao po banskoj Hrvatskoj od jeseni 1880.), te cijeli Klub Stranke prava osnovan u rujnu 1880. godine,⁶¹ već sama činjenica da je pod njegovim imenom cijeli pothvat vođen upućuje na to da je Milan Kerdić bio čovjek od najvećeg povjerenja i ugleda u Stranci prava, koja je tek stasala. Zato mislimo da se ne može isključiti i činjenica da je Kerdić uložio i dio vlastitih sredstava u toj akciji. Svi nekrolozi ističu činjenicu da je vlastita sredstva zalagao za opću stvar stranke i umro kao siromah upravo zbog ovakvog stava prema politici i Stranci prava. Naravno, najveći dio sredstava potekao je iz Kluba Stranke prava. Zato je Kerdić zahvalio «svim prijateljem, kojim je rad stranke i promicanje cilji oslobodjenja otačbine na srđcu, te koji su me i novčano potpomogli, za da u ime stranke mogu na dražbu stupiti, da je Stranka prava stupila u podpuno vlasništvo poglavitih sredstavah za promicanje svoje misli».⁶² Kad se u veljači 1881. na Sušak doselio i Ante Starčević, mala je grupa dobila novi polet za rad.⁶³

⁶⁰ Jasna Turkalj, «Gavro Grünhut – pravaški nakladnik, publicist i agitator», *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb 2003, str. 927.

⁶¹ J. Turkalj, «Gavro Grünhut...», n. dj., str. 928.

⁶² *Sloboda*, 12. 1. 1881., 5.

⁶³ J. Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb 2009., str. 115.

Kao vlasnik tiskare Kerdić je morao pokazati poduzetnički duh: preporučio je usluge za sve vrste tiskanica (za javne općine, za izvođenje javnih radova i gradnji, za sudove, pučke škole, tiskanice za župne urede i opću uporabu), bio je nakladnik i tiskao je «Knjižnicu za zabavu», u kojoj je kao prva knjiga izašla u travnju 1881. «Olga i Lina» Eugena Kumičića.⁶⁴ Izdajući prvi svezak romana «Olga i Lina», Kerdić ističe zašto se odlučio na izdavanje hrvatske zabavne knjižnice: «Na ponuku prijateljah, a poglavito da što bolje prokrčim put hrvatskoj knjizi med čitalačko občinstvo po Hrvatskoj, te tako izrinem iz uporabe švabsku knjigu, koja je na žalost u obliku t.z. ‘Heftromannah’ preveć okužila hrvatsko društvo.»⁶⁵ U ovoj «knjižnici» izašli su još u nakladi i tiskom Milana Kerdića «Jelkin bosiljak» Eugena Kumičića, prijevod romana «Dim» I. S. Turgenjeva, «Baruničina ljubav» Ante Kovačića, te «Tri crtice od Bret-Harte-a», koje je preveo August Harambašić. Uz «Knjižnicu za zabavu», Kerdić je pokrenuo «Poučnu knjižnicu», u kojoj su izašla tri djela: «Rusi i Nemci» od Ante Starčevića, «O vojničkoj poslušnosti» i «Otačbina i obitelj». U «Kazališnoj knjižnici» objavljene su dvije knjige: «Novi izbori. Igra u tri čina», napisali Tošo Daščević i V. Anton, te «Dimitrija. Poviestna tragedija u pet čina» Jurja Matije Šporera. Sve te knjige objavljene su u dvije godine, 1881. i 1882.⁶⁶ Nakladom i tiskom Milana Kerdića izašao je 1882. i almanah «Hrvatska. Knjiga za godinu 1881. Napisala i izdala ju hrvatska mladost Stranke prava». Kao izdavatelj I. knjige «Knjižnice za zabavu», «Olga i Lina», Kerdić je uz knjigu prodavao i sliku «Bašibožuci vode Hercegovke na Pazar». I slika, kao i knjige, tiskana je iz istih, nacionalnih pobuda i misije. Pretplatnici «knjižnice» mogli su kupiti sliku uz veliki popust. Iako je slika u Parizu, gdje je nastala, prodavana za 20 franaka, Kerdić ju je prodavao uz knjigu po 3 for.⁶⁷

Dragocjene informacije o maloj pravaškoj četi na Sušaku daje Dušan Lopašić, brat poznatijega povjesničara Radoslava Lopašića, u svojim «Uspomenama», koje je objavljivao u karlovačkom listu «Svjetlo. Slobodni neodvisni i nepolitični list» 1900. u nekoliko nastavaka. Na početku «Uspomena» piše kako je došao na Sušak u redakciju «Slobode» u svibnju 1880. i da ga je Ker-

⁶⁴ Knjigu je Kumičić tiskao pod pseudonimom Jenio Sisolski.

⁶⁵ *Knjižnica za zabavu, knj. I., Olga i Lina, izvorni roman napisao Jenio Sisolski*, Sušak naklada Milana Kerdića, Sušak 1881., /str. 1/

⁶⁶ U drugoj polovici 1882. sve ove knjige, koje su izašle nakladom Milana Kerdića i «Primorske tiskare», otkupio je Gavro Grünhut, pa su prešle u njegovo vlasništvo, što je objavljeno u IV. knjizi «Knjižnice za zabavu». U Kerdićevoj nakladi tiskani su i govori pojedinih pravaških prvaka. Sačuvan je «Govor dra Hinka Hinkovića na izbornoj skupštini u Varaždinu 14. kolovoza 1881.» O nakladničkoj djelatnosti Milana Kerdića neke informacije donosi i Stanislav Škrbec, n. dj., str. 333.

⁶⁷ *Sloboda*, 8. 5. 1881., 55, «Bašibožuci vode Hercegovke na pazar»

dić odmah odveo Starčeviću.⁶⁸ S njima je pošao i Gavro Grünhut. Lopašić se prisjeća: «Starac dočeka moje pratiocje ljubazno, otčinski, a mene vrlo, vrlo hladno. Sva moja obitelj slovila je ‘narodnjaštvom’, kasnije ‘pozoraštvom’, a ja jedini prijanjah uz pravaše. Stari je morao biti napram meni taki, ta to je u naravi njegovoj bilo. On je sa svakim stranim bio u početku ‘zakopčan’».⁶⁹

Lopašić u «Uspomenama» najviše pozornosti posvećuje Starčeviću na Sušaku. Nama je najdragocjeniji prikaz Kerdića. On je, piše Lopašić, bio glavni i odgovorni urednik «Slobode», a Višemir Zima suradnik i korektor, dok je Senjanin Jurčić, koji je nedavno došao iz Pariza, u uredništvu bio dragovoljac. Starčević je bio prvi i glavni suradnik, bez njegovog znanja ni jedan važniji članak nije objavljivan. Pisao je uvodne članke, a stanovao je u gostionici čiji je vlasnik bio neki Trvaj. Tu su članovi uredništva obično objedovali. Lopašić zapisuje: «Kod objeda pitao je Stari dobrostivom šalom često puta Kerdića: Imade li meke i zaire? A to je značilo da li je stiglo dovoljno gradiva.» Lopašić opisuje skroman život ljudi koji su se okupili oko «Slobode», a Kerdić kao da je u toj skromnosti prednjačio, ili barem nije zaostajao za drugima, pa ni za samim poslovično skromnim Antom Starčevićem. Starčević je živio «jednostavno i skromno, skoro kao i onaj požrtvovni Kerdić i ubogi Višemir Zima, koji je dielio sa mnom svoju sobicu, i onaj Jurčić, koji se morao zadovoljiti ležajem na kanapeju u redakciji». Lopašić ističe da je Starčević izlazio rijetko, jednom se dogodilo da pola godine nije napuštao sobu, pa se u šeširu ugnijezdio pauk. Starčević ga nije htio tjerati. Lopašić zapisuje: «Na Sušaku su mu tako oktroirali jednoč novi šešir. Bio mu je šešir već izgubio boju i oblik, ali Stari ga htjede rabiti i nadalje. Tada Kerdić ode na Rieku, pa kupi novi šešir i metne ga na mjesto staroga.»⁷⁰ Inače je Kerdić bio vrlo blizak sa Starčevićem, i prema Lopašićevim zapisima, on je goste odvodio pravaškom Katonu.

Iz tih zapisa saznajemo da su drugi članovi redakcije znali naći oduška, otići u pivnicu, ali je Kerdić to činio prerijetko. Lopašić se sjeća da je išao s njima «tek jednoč». No, u okolici Sušaka volio je otići. Na Orehovicu, koja leži nad Sušakom, i koja je bila posjed Andre Bakarčića, išao je često i cijela redakcija s njime. Lopašić se prisjeća da su se jednom kasno vratili s takve jedne ekskurzije i zakasnili su na večeru. «Stari sjedio je uz Kerdića, pa će nam se našaliti, da nema niti jednog branzina⁷¹ u cijeloj kući Trvajevoj i da

⁶⁸ Lopašić se očito zabunio u datiranju svojega dolaska na Sušak (1880.). Budući da je Starčević došao u veljači 1881., očito je i Lopašić u to vrijeme došao.

⁶⁹ Uspomene. Piše Dušan Lopašić, Karlovac, *Svjetlo. Slobodni, neodvisni i nepolitični list*, Karlovac-Zagreb, god. XV, br. 26, 1. VII. 1900., str. 3.

⁷⁰ Uspomene, *Svjetlo*, 8. 7. 1900., 27, str. 3.

⁷¹ Vrsta morske ribe

nam je poći spavat gladnim», ako ne pomogne gostioničareva kćerka, koja ih je dvorila kod stola.⁷²

U svojim «Uspomenama» Lopašić se s posebnim simpatijama prisjeća Kerdića. Iako te zabilješke ne donose ništa novoga što o Kerdiću do sada nismo znali, citirat ćemo ih u cijelosti, jer su ipak na svoj način originalno svjedočanstvo o Milanu Kerdiću.

«Valja da spomenem ovdje i Milana Kerdića, tadanjega šefa uredništva. Milan je mnogo žrtvovao za hrvatstvo u obće, napose za pravaštvo. Bila je neka obća predrasuda proti ‘Slavoncem’ u to vrieme. Pod dojmom Miškatovićevog skoka,⁷³ koji je u jedan mah oprovrgnuo svu svoju političku prošlost, pa i radi nekih drugih događaja, nije se vjerovalo mnogo u iskrenost pojedinaca rođenih u Slavoniji. Pravaštvo bilo je jako u Primorju i Zagorju, te u neodvisnom gradjanstvu zagrebačkom. Ostali gradovi slabo su se odzivali, pa je i u Karlovcu propao jedan dr. Makanec, jedan Fran Folnegović – tek je dr. Banjavčić kao pravaš tri put pobjedio u Karlovcu protukandidate. Slavonija je spavala, spava i danas, tek na sveučilištu bili su slušatelji većinom zanosni pravaši.

Milan Kerdić osta takovim do u svoj grob. On je žrtvovao stranci veoma mnogo, a nebi pretjeravao, kad bi utvrdio, da je žrtvovao sebe. Tko je onda bio urednikom pravaških novina, taj je iza sebe spalio svoje brodove. Tako je i Kerdić morao obračunati sa budućnosti, kad se je prihvatio urednikovanja ‘Slobode’. Kasnije nadošla je ljuta bolest, koja ga je mučila desetak i više godina, pa su mi suze navriele na oči, kada smo se sastali kod polaganja temeljnoga kamena i kasnije kod posvete doma u Zagrebu.⁷⁴ Uz radost, da se opet vidimo, jedino mi to mutilo sladku uspomenu na one sušačke dane. Hodao je uz tuđu pripomoć, napokon na šljakah. I tako izmučen, gotov bogalj, primio se u Brodu, da uredjuje ‘Posavsku Hrvatsku’ – koja je vršila u Slavoniji i susjednoj Bosni isto onaki apostolat, kao što je to bila njegova ‘Sloboda’. I kao što je bila velika pogriješka, da je glasilo stranke prava preneseno u Zagreb, tako je vječna i golema šteta, da se napustilo izdavanje ‘Posavske Hrvatske’. Kerdić umro je nedavno u Davoru gdje je i rođen. On je bio od onih sretnika, koji su čuli i slušali Staroga, bio je u istinu njegov učenik. Bio je pravaš svakim dahom, svakim kucajem, svakom misli. Takovih je danas malo.»⁷⁵

Lopašić je svakom članu redakcije «Slobode» posvetio dragocjene redke. Rezimirao je njihovo značenje ovim riječima: «Eto tako sam ocrtao u sla-

⁷² Uspomene, *Svjetlo*, 15. 7. 1900., 28, str. 3.

⁷³ Josip Miškatović (Cernik, 1836. - Zagreb, 1890.), publicist, književnik i političar. Do revizije nagodbe odlikovao se rijetkom domoljubnom smjelošću u žurnalistici i javnom životu uopće, kasnije je postao glavni stup mađaronske stranke u Hrvatskoj.

⁷⁴ Radi se o Domu Ante Starčevića.

⁷⁵ Uspomene, *Svjetlo*, 22. 7. 1900., 29, str. 3.

bih konturah tadanje muževe, koji su sačivanjavali oficijelni stožer uredništva ‘Slobode’, pa kada spomenem i faktora primorske tiskare Šuberta – evo Njemca po porijeklu, odgojem Talijana, ali oduševljena Hrvata, koji je bio na Rieci strah i trepet svakojake one fukare, koja je u čoporih znala nasrtavati na Hrvate; kada spomenem, da je svaki od tih ljudi počam od urednika Kerdića do slagarskoga naučnika radio najvećim pregorom, tada će se možda shvatiti vrijednost onih ljudi, koje je spajala tek jedna, jednita veza – oduševljenje za svetu stvar otačbine. Danas se lako smijati takovim tobožnjim sitnicam i maljušcem, ali da je bilo vidjeti današnje podsmjevače na tegotnom i trudnom tome poslu, tko znade, bi li pokazali onoliko uztrajnosti.»⁷⁶

Zakružujući svoje «Uspomene» sa Sušaka i na Sušak, Lopašić ih je popratio zanimljivom primjedbom, koju valja uočiti. Zažalio je što je «Sloboda» sa Sušaka premještena u Zagreb. Poslije toga Rijeka je zanemarila pravaštvo. «Riječki Hrvati ne bi bili nikada onako omlitavili, kao što se je to sbilo iza odlaska ‘Slobode’ i Staroga... svatko će priznati, da bi danas moralo biti drugačije, da se je dalje radilo na onom temelju, koji se je položio bio na Sušaku primorskom tiskarom i izdavanjem ‘Slobode’. Primorski Hrvati od pučanina i radnika do primorskoga kapetana i učenoga doktora prinašali su žrtvu za tu tiskaru i list, pa su nekako tužno gledali, kad im je to sve odneseno u Zagreb. Kasnije se pojavili razni listovi, ali do najnovijega što ga Frane Supilo izdaje pod imenom ‘Novi list’, zamrieše svi na brzo, prem je neobhodno nužno, da u Hrvatskom Primorju bude odvažna hrvatska straža.»⁷⁷ Sudeći po ovome, Dušan Lopašić nije mislio da je Supilov «Novi list» ta «odvažna hrvatska straža» na Hrvatskom Primorju.

Posebna je tema «Sloboda» pod uredništvom Milana Kerdića. Ona nadižazi nakane ovoga priloga. I tada bi Kerdićev doprinos u «Slobodi» morao biti plod mukotrpnog istraživanja, jer svoje priloge nije potpisivao. Ako uzmemo činjenicu da je uvodne članke najčešće pisao Ante Starčević, što je lako prepoznatljivo po stilu i pravopisu, a ne sam Kerdić kao urednik, tada je dodatna teškoća uspoređivati, analizirati stil drugih priloga da bismo izdvojili Kerdićev novinarski opus u «Slobodi». Valja napomenuti da je pod Kerdićevim uredništvom «Sloboda» bila najprogonjeniji i najčešće plijenjeni oporbeni list. Svaka zapljena značila je kaznu, sud, gubljenje od jamčevine, zapravo zatiranje lista. Zato ne čudi da je u jednom pismu Dobroslavu Brliću August Harambašić pisao: «A i ‘Sloboda’ je da ne možeš gorje. Deficita ima nešto preko 600 for, a primorski otačbenici, koji broje na 50 – 100 000 for ne mogu to žrtvovati, da se list uzdrži, nego bi ga radije napustili. Zato i dolazi amo g. Folnegović. U obće: ovdje je sve i sva ‘beci’ (novac), i tačbeničtvo samo za beci i opet samo za beci! Meni je samo žao nebogoga starca Ante, koj

⁷⁶ Uspomene, *Svjetlo*, 29. 7. 1900., 30, str. 3.

⁷⁷ Uspomene, *Svjetlo*, 22. 7. 1900., 29, str. 3.

mora kuburiti među takvim ljudmi. Pa da Hrvatska bude sretna, kad se tako za svetu stvar radi u 'najsvesnijem' Primorju.»⁷⁸ Pravi rat protiv «Slobode» za vrijeme i Mažuranićevog i Pejačevićevog banovanja skrenuo je pozornost i samog vrha Ugarske na nju. Tako se premijer Kálmán Tisza, prema izvješću velikog župana Reiznera banu Mažuraniću, pretplatilo na «Slobodu».⁷⁹

Ne proširujući problematiku, za ovu priliku dovoljno je istaknuti, ponoviti što je već rečeno, da je Kerdić bio član Centralnog odbora Stranke prava. Uoči izbora za Hrvatski sabor Centralni odbor je u srpnju 1881. održao sastanak i izdao proglas koji je potpisao i Milan Kerdić. U obraćanju javnosti izražene su činjenice da je dualizam savez dva naroda protiv drugih naroda Monarhije, dok je Hrvatsko-ugarska nagodba Hrvatskoj oduzela državnu samostalnost i «učinila nas tuđjom prikrapinom», da bana, «njekoč zamjenika kraljeva» predlaže «za imenovanje i skinutje ugarski ministar predsjednik», da je ministar za Hrvatsku član Ugarskog ministarstva odgovoran peštanskom saboru, da Hrvatska nema samostalne financije, da Krajina nije još sjedinjena s Hrvatskom, «a gdje su drugi ostanci Kraljevine Hrvatske?» Hrvatski narod uvijek iznova povjerava svoju sudbinu Narodnoj stranci, koja ga neprestano vara. Zato je osnovni program Stranke prava: «Najbliža nam je zadaća samostalnost u svih strukah državna života, sjedinjena samouprava hrvatskih zemaljah, koje su pod dinastijom Habsburg-Lorenah. Bez razlike imena, bez razlike vjere, budimo svi graditelji Hrvatske... Birajte svi muževe stranke oslobođenja, Stranke prava.»⁸⁰

Vlasnikom «Slobode» i tiskare Kerdić je ostao do prelaska «Slobode» u Zagreb. Posljednji broj na Sušaku izašao je 28. prosinca 1883. (br. 155) u kojem se Kerdić prijateljima Stranke prava i njezinoga glasila zahvalio na potpori. To je ujedno bio i posljednji broj pod njegovim uredništvom. Na rastanku sa Sušakom Kerdić izražava uvjerenje da će i u Zagrebu «Sloboda» «proširiti krug njezinih prijateljah i njegovateljah med kojim želim i u buduće zauzimati ono mjesto koje mi za to nadležni krugovi stranke oprediele».⁸¹

Crtice iz Zagreba i Broda na Savi

Tiskara sa strojevima prenesena je u Zagreb. Vlasnik i urednik lista postao je Fran Folnegović. U listu, niti u raspoloživoj građi, ne nalazimo podatke pod kojim je uvjetima Kerdić prestao biti vlasnik «Slobode» i tiskare. Ured-

⁷⁸ Arhiv obitelji Brlić, k. 113, sv. 25, pismo Augusta Harambašića Dobroslavu Brliću od 14. lipnja 1882.

⁷⁹ HDA, Pr ZV, br. spisa 50 od 5. siečnja 1880.

⁸⁰ J. Turkalj, Pravaški pokret ... n. dj., str. 126.-127; usp. i *Sloboda*, 21. 8. 1881., 100, Hrvati

⁸¹ *Sloboda*, 28. 12. 1883., 155.

ništvo, uprava, tiskara i otpremništvo lista nalazilo se u Gajevoj ulici 28 (u Kukovićevoj kući). Preuzimajući «Slobodu» Folnegović je dao do znanja da su snage na koje će se oslanjati u daljnjem radu već poznate: «Uz mene brinuti će se oko 'Slobode' svi dosadnji vrsni suradnici njeni, njezin dosadnji odgovorni urednik, a ne mogu dovoljno izraziti svoje čuvstvo harnosti i utjehe, što će teške trude i brige novinarske s nami vierno dieliti i onaj muž, kojega umu i trudu Stranka prava ima zahvaliti postanak i obstanak svoj.»⁸² Kao što vidimo, Kerdić je prešao u Zagreb u siječnju 1884. i nastavio raditi u uredništvu «Slobode». Kada ga je napustio i otišao u Brod za pomoćnika u odvjetničkoj kancelariji Ignjata Brlića, za sada točno ne znamo. Sasvim je sigurno da je to bilo prije 1891., jer iz te godine postoji velik broj njegovih pisama iz Broda Vatroslavu Brliću. Uz to, te godine započinje serija Kerdićevih dopisa iz Broda u pravaškom glasilu «Hrvatska» (bivša «Sloboda»), koje je potpisivao sa «K». U jednom pismu Vatroslavu Brliću iz svibnja 1891. dr. Vladimir Prebeg spominje Kerdića kao koncipienta: «Odpratio sam Zdenku⁸³ jutarnjim vlakom do Broda, te sam se o podne opet kući vratio. Posjetio sam naravno i vaše koncipiente, Milana i Zefira, pa se hvale da je u kancelariji sve u redu.»⁸⁴ Iako je sačuvan priličan broj Prebegovih pisama i prije 1891., u njima se Kerdića ne spominje, ali to ne znači da ovaj nije došao u Brod i ranije. Prelaskom u Brod, započinje nova, teško je reći je li najplodnija faza u njegovom životu, faza «Posavske Hrvatske». Prije njenog pokretanja Kerdić je 1891., kada je već bio u Brodu, surađivao kao dopisnik iz Broda u pravaškom satiričnom listu «Trn», koji je izlazio u Zagrebu.⁸⁵

U Brodu je, kao što je rečeno, Kerdić radio kao koncipient u odvjetničkoj kancelariji najprije Ignjata Brlića, a potom i dr. Vatroslava Brlića. U pismima Ivane Brlić Mažuranić roditeljima nalazimo neke vijesti i o Kerdiću. Iz njih vidimo da se hrvao s velikim problemom, bolešću, a budući da je bio pomoćnik u odvjetničkom uredu Vatroslava Brlića, to se moralo odraziti i na ekspeditivnosti posla. U pismu iz studenog 1892. Ivana piše majci: «Naca ima silu posla. Baš danas je sav desperatan radi Kerdića, koj već absolutno nemože hodati, pak mora Naca trčati sad k poreznom uredu, sad k jednom sudu, sad k drugom, a to ga strašno zadržaje u poslu. Sad je sбилja jako marljiv, al teško do svega dopieva.»⁸⁶ U pismu od 14. prosinca 1892. Ivana majci piše: «Naca ne može sa Kerdićem nikako da izadje. Taj nevoljnik bolestan je svaki čas na više

⁸² *Sloboda*, 2. 1. 1884., 1.

⁸³ Zdenka Tomić, kćerka književnika Josipa Eugena Tomića, supruga dr. Vladimira Prebega.

⁸⁴ Arhiv obitelji Brlić, pismo dr. Vladimira Prebega Vatroslavu Brliću od 8. svibnja 1891.

⁸⁵ Arhiv obitelji Brlić, pismo Vatroslava Brlića Milanu Kerdiću od 16. lipnja 1891.

⁸⁶ Arhiv obitelji Brlić, Rukopisna zbirka materijala o životu i radu Ivane Brlić Mažuranić, VIII svezak, 1. dio, Pisma ocu Vladimiru i majci Henrietti Mažuranić (prir. Ivo Brlić), pismo od studenog 1892., str. 42.

dana, a kad je i tobože zdrav, ne može dugo da radi. Od pol deset do dvanaest, od tri do pol pet – to je sve. Sad pod konac godine navalila je sila posla, a on opet leži.»⁸⁷ Zbog toga Ivana Brlić moli majku da otac Vladimir preporučí kojega koncipienta koji ima godinu dana praktičnog iskustva u kojoj odvjetničkoj kancelariji, uz plaću od 50-70 for. mjesečno. Situacija nije bila nimalo ugodna ni Brliću, jer mu nije bilo jednostavno Kerdiću dati otkaz. Ivana piše: «Naca još nije sa Kerdićem govorio, nego ako bi se tati pričiniilo da je za što prilična saznao, onda bi Naca stvar sa Kerdićem razriešio.»⁸⁸

Sljedeće nam pismo još više otkriva ljudsku dramatiku situacije. «Hvala tati već unapried na usluzi koju vidim da će Naci učiniti. Naca je sbilja u velikoj neprilici. Nesjeća se pravo, al misli da su sa Kerdićem ugovorili tromjesečni otkaz. Dakle do marta će se svakako morati š njime još mučiti. A teško je to, i bolestnom čovjeku reći, da ga više netrebaš!, osobito Naci, koj je tako dobar. Ako tata sazna za kakvog mladog čovjeka, neka nam to javi, al molimo tatu da se ne angažira, jer svakako, poštenja radi, mora Naca Kerdiću prije odkazati, nego se sa novim koncipientom u dogovore upustiti... Tako je siromah moj zlatni dečko u najvećoj neprilici. S jedne strane Kerdić – bolestan, nemoćnik, siromah, - a s druge strane nemogućnost obavljati i poslove i vanjska ročišta, i biti u kancelariji – sve sam. Izim toga girirao je Naca Kerdiću svotu, koju ovaj sigurno neće moći izplatiti kad ne bude imao zasluge – a izim toga mu je nješto novaca posudio.»⁸⁹ Dakle, ni odvjetniku Brliću ni njegovoj supruzi Ivani Brlić Mažuranić nije bilo ni lako ni ugodno suočiti se s činjenicom da će Brlić Kerdiću morati dati otkaz. Ponajprije zbog činjenice da je Kerdić bolestan i da će mu gubitak posla ugroziti egzistenciju, ali i zato što je Brlić cijenio Kerdića kao «starog pravaša», borca iz najtežih vremena za stranku. Ivana Brlić u pismu majci od 22. prosinca 1892. opisuje s koliko je takta i opreza Brlić ušao u razgovor s Kerdićem oko otkaza mjesta koncipienta. «Naca je danas govorio sa Kerdićem, i za naše veliko čudo i zadovoljstvo primio je Kerdić stvar sasvim indiferentno. Naca mu je stvar naime tako saobćio. Rekao mu je da je regija kancelarije prevelika, a on devedeset forinti koncipientu nemože plaćati i da li bi on pristao da mu se plaća na 70 fr snizi. To je dakako bilo rizkirano, al čini se da ga Naca dobro pozna, jer mu je Kerdić na to odgovorio da on podpuno uvidja Nacine razloge, al da on pod tu cienu nikako nemože ostati, da mu i onako Krasa u Sarajevu nudi sto dvadeset forinti, i neka bi se Naca ogledao za drugog čovjeka. I tako se stvar u miru i prijateljstvu svršila, - a momu Naci upravo je odlanulo kad je vidio da ta stvar nije takav udarac po Kerdića kao što se je činilo – a možda si Kerdić i samo utvara o toj velikoj plaći – al nješto će svakako na tom biti. Naca je odmah pisao Kreću /novi koncipient – op. M.

⁸⁷ Isto, pismo majci od 14. 12. 1892.

⁸⁸ Isto

⁸⁹ Isto, pismo majci od 17. 12. 1892., str. 48-49.

A./, i upitao ga za cieniu, buduć, kaže, da on nemože o njegovih sposobnostih suditi, - a ujedno ga pita može li on do prvoga travnja čekati.»⁹⁰ No, prema vijestima iz pisma Ivane Brlić Mažuranić majci od 9. ožujka 1893. Brlić je s Kerdićem produžio ugovor do 1. svibnja 1893., jer je, pored koncipienta koji je umjesto Kerdića već došao, bilo dosta posla.⁹¹ Prema tome, vidimo da je Kerdić u odvjetničkoj kancelariji dr. Vatroslava Brlića kao koncipient radio do 1. svibnja 1893. U Sarajevo nije otišao. Ivana Brlić Mažuranić u svojim pismima ne spominje pokretanje «Posavske Hrvatske», ali je sigurno da se u taj pothvat nije moglo upustiti bez predhodnih priprema. Kerdić sa svojim iskustvom i talentom bio je, unatoč svojoj teškoj bolesti, najpogodnija osoba da prihvati najteži dio toga posla, uređivanje lista. Iako pouzdano znamo da je za pokretanje «Posavske Hrvatske» najzaslužniji Vatroslav Brlić, sve ostalo što je uz nju vezano, što je ona značila, napose po svojim političkim učincima, djelo je uma i srca Milana Kerdića. O Kerdićevoj smrti ne nalazimo spomena u Ivaninim pismima, iako je pismo majci napisala na sam dan njegove smrti (25. lipnja 1900.), kao i sutradan (26. lipnja 1900.).

Zaključak

Milan Kerdić spada u krug mladih, prvih obnovitelja Stranke prava, koja je nakon rakovičke katastrofe praktički prestala postojati. Pučku školu završio je u rodnom mjestu Svinjaru (današnjem Davoru), niže razrede gimnazije u Požegi, maturirao je u Osijeku, pravni fakultet završio je u Zagrebu. U studentskim danima zabilježena je jedna demonstracija mladih pravaša protiv talijanskog jezika u hrvatskom kazalištu u Zagrebu, u čemu je i Kerdić sudjelovao. Još kao student surađivao je u pravaškom glasilu «Sloboda» kao dopisnik iz Zagreba. Nakon završenog studija dolazi na Sušak i radi kao glavni suradnik, a potom, kao sasvim mlad čovjek, postaje glavni i odgovorni urednik glasila Stranke prava u studenom 1880. U odlučnim trenucima, kada je trebalo brzo reagirati u jednoj važnoj stvari, Kerdić se pokazao odlučan i poduzetan. To je bilo pitanje sudbine «Primorske tiskare» i lista «Sloboda». Početkom siječnja 1881. on je uspio kupiti tiskaru i «Slobodu» novcem koji je prikupio od članova i pristaša Stranke prava i tako spriječiti velikog župana Ljudevita Reiznera da uništi «taj pogubni časopis» na Sušaku. U veljači 1881. na Sušak se preselio Ante Starčević, što je bila silna pomoć za napredak «Slobode». Pod uredništvom Milana Kerdića «Sloboda» je bila najprogonjeniji i najčešće plijenjen hrvatski oporbeni list. Svaka zapljena značila je i kaznu, gubljenje od jamčevine, no Kerdić je uspio sačuvati list sve dok nije početkom 1884. glasilo preneseno u Zagreb.

⁹⁰ Isto, pismo majci od 22. 12. 1892., str. 51.

⁹¹ Isto, pismo majci od 9. 3. 1893., str. 68.

Pouzdani svjedok, Dušan Lopašić, koji je početkom 1881. došao u uredništvo «Slobode», svjedoči o jednostavnosti, požrtvovnosti i skromnosti najdužeg urednika «Slobode», Milana Kerdića. Za njega Lopašić svjedoči: «On je bio od onih sretnika, koji su čuli i slušali Staroga, bio je uistinu njegov učenik. Bio je pravaš svakim dahom, svakim kucajem, svakom misli. Takovih je danas malo.» Kad je list prenešen u Zagreb, dalje ga je preuzeo uređivati Fran Folnegović, dok je Kerdić ostao član uredništva. Za sada ne znamo kada je Kerdić prešao u Brod za koncipienta u odvjetničkoj kancelariji dr. Ignjata Brlića, koju je naslijedio Vatroslav Brlić. Svakako je to bilo prije ili na samom početku 1891. Prelaskom u Brod nastavio je suradnju u pravaškim listovima «Hrvatska» i «Trn».

Summary

MILAN KERDIĆ – GLEANINGS FOR A BIOGRAPHY

Milan Kerdić belongs to the group of young people who were the first to re-establish the Party of Rights, which after the Rakovica catastrophe had practically ceased to exist. He finished primary school in his birthplace Svinjar (today's Davor), junior high school classes in Požega, he graduated from high school in Osijek and finished legal studies in Zagreb. During his studies there was a demonstration of young Party of Rights' members against Italian language in the Croatian Theatre in Zagreb; Kerdić was a participant. While a student he worked as Zagreb correspondent for the Party of Rights newspaper *Sloboda*. After finishing his studies he went to Sušak and worked as main assistant, and later, while still young, he became editor-in-chief of the Party of Rights' newspaper in November 1880. In crucial moments, when he had to react promptly in regard to very essential matters, Kerdić proved to be determined and enterprising. This case involved the future of the firm Primorska tiskara and the newspaper *Sloboda*. At the beginning of January 1881 he managed to buy the printing house as well as *Sloboda* with money collected from party members and the adherents of the Party of Rights and thereby prevented the great district prefect Ljudevit Reizner from destroying "that baneful newspaper" of Sušak. In February 1881 Ante Starčević moved to Sušak which was very helpful for the progress of *Sloboda*. During the period Milan Kerdić was chief editor, *Sloboda* was the most persecuted and most often seized Croatian opposition newspaper. Each seizure implied also a penalty as well as loss from the guarantee, however, Kerdić succeeded in maintaining the newspaper until the beginning of 1884 when it was transferred to Zagreb.

A reliable witness, Dušan Lopašić, who at the beginning of 1881 joined the editorship of *Sloboda*, affirmed the simplicity, devotion and modesty of Milan Kerdić, the longest-lasting chief editor of *Sloboda*. Lopašić confirms: "He was one of the lucky ones who heard and listened to the Old Man; indeed, he was his student." With every breath, heartbeat and every thought he was a Pravaš (member of the Party of Rights). Such people are hard to find these days." After the newspaper had been transferred to Zagreb, Fran Folnegović took over the editing, while Kerdić remained a member of the editorship. So far it remains unknown when Kerdić moved to Brod to become a solicitor's clerk in Dr Ignjat Brlić's lawyer's office, inherited by Vatroslav Brlić. Most certainly it was before or at the very beginning of 1891. In Brod he continued his collaboration with newspapers of the Party of Rights such as *Hrvatska* and *Trn*.

(Prijevod sažetka: Mica Orban Kljajić)

Key words: Milan Kerdić, biography, Party of Rights, *Sloboda* (newspaper)

